

Hogyan készült a Vizsolyi Biblia szedése?

Timkó György

1906-ban jelent meg Beöthy Zsolt szerkesztésében *A magyar irodalom története* című kétkötetes könyv. Ebben olvasható: „[Károlyi] nem oly jártas ugyan a héberben, mint Melius, kiválóbb írói tehetséggel, finomabb stílista érzékkel sincs megáldva, de meg tudja találni a mindennapi használatra szánt, a köznépnek is érthető kifejezéseket; a körülírásokat sem kerüli, de azért elég világos; az idegenszerűségtől sem ment, de azért elég magyaros; szóval nyelve az az egyszerű, magyar stílus, mely sem magasra nem tört, sem alant nem maradt, s így legalkalmasabb lett Károlyi művét a legszélesebb körökben, az összes kortársak között meggyökereztetni, akiről aztán hagyományképp szállott a későbbi nemzedékekre, a tisztelet és kegyelet a bibliának még hibái iránt is.” Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy többen fordították, és Németh László találó megállapítása szerint „a Károlyi Gáspár név voltaképp egy kollektív erőfeszítés neve”. Itt olvasható még, hogy e Biblia (1906-ig) ötvennél több teljes kiadást ért meg, és közben több protestáns tudós, de kivált Szenczi Molnár Albert, Tótfalusi Kis Miklós pótolgatták hiányait és javították hibáit.

A Vizsolyi Biblia nem csak a 16. századi, de az egyetemes magyar nyomdászatnak is kiemelkedő alkotása, olyan szép tipográfiai műalkotás, hogy érdemes szedésének módjával elmélyülten foglalkozni, már csak azért is, mert erre az újabb kutatások nagyon jó lehetőséget adnak.¹

Hogyan készülhetett ez a – különösen tördelését tekintve – bonyolult szedésű Biblia? A korábbi időben erre jobbra csak feltételezés alapján tud-

tak választ adni (vagy inkább keresni). Az alapvető változás 1982-ben történt, amikor Szabó András két nyomdai kéziratlapot (négy oldalt) talált a Széchényi Könyvtárban, melyeket – gondos áttanulmányozás, feldolgozás után – közreadott. (Sikerült még a próbaszedésről is töredéket találni, melyet a végleges szedésnél kéziratként használtak fel.) Szabó András után Kükedi József is tudósi alapossgal megvizsgálta és feldolgozta a kéziratokat. Így Szabó András és Kükedi József kutatásai nyomán szinte teljes biztonsággal megismerhetjük a szedés elkészültének hogyanját. – Mindezek alapvetően megváltoztatták a korábbi nézeteken alapuló ismereteinket, de ezek valahogyan nem szűrődtek be a mai nyomdásztudatba. Pedig V. Ecsedy Judit nem egy művében (például *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában*, *A Bornemisza-Mantskovit nyomda története*) feltárta az újabb kori kutatások eredményeit, sőt publikált kutatásaival ezekhez jelentősen hozzájárult, de a nyomdász szaksajtó mindezekre nem figyelt fel kellőképpen.

Mielőtt továbbmennénk, ismerkedjünk meg azzal, hogy a Biblia szedése milyen feladatokat állított a nyomda (és a nyomdászok) elé. A terjedelemtől a legfontosabb adatok (néhány százalékos hibahatárral és kerekítve):

I. kötet (Ószövetség). Az oldalak kéthasábosak, ciceró (12 pontos) és petit (8 pontos) betűkből szedve.² (Kükedi József szerint tercia [16 pontos] a főszöveg.) A kötet 1403 szedett oldalból áll.³ Egy hasáb (átlagban) 41 sort tartalmaz, és egy sorban a 12 pontosból 32, a 8 pontosból 45 betű van.

1 Nem egy korábbi – a valóságot közel sem tükröző – feltételezést el kell vetnünk. Ilyenek a Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliája című – a reprint kiadáshoz mellékelt – füzetben leírtak is. Ebben – A tipográfus jegyzetében – a következőket olvashatjuk: „A biblia terjedelme 2412 oldal. A betűjelek száma oldalanként 1810, a mű teljes mennyisége közelítően négy és fél millió betű. [...] Három-négy szedőnek naponta tízezer betűnyi szedést kellett előállítania a mintegy négyszázötven napon.” Ezekből (talán) csak a négyszázötven nap lehet az elfogadható adat.

2 Miután a ma is használatos betűrendszert Firmin Didot (1764–1836) később dolgozta ki, a betűnagyságra vonatkozó megállapításom a hasonlóságon alapszik.

3 A könyvben nem oldal-, hanem lapszámok vannak: 686. Ez szorozva kettővel, melyből egy üres oldal levonandó, de hozzáadandó a külön számozott bevezető rész is (16 oldal), így a valóságos (szedett) oldalszám 1403. – A könyv lapszámozásánál sok a hiba: a 360. lapszám után újra 351-gyel folytatódik, ami 20 többlet oldalszámot jelent, azonban a 410 után 421-következik, s ez az első hibából eredő többletet kiegyenlíti.

A kötetben 111 000 ciceró sor található (3 552 000 „n”). A petit sorok száma 6200 (279 000 „n”). Ehhez jönnek a széljegyzet (a marginális) betűi, melyek dőlt petitből szedtek négy ciceró szélességre. Ez 25 500 sor (12 átlagbetűvel 306 000 „n”).

Az első kötet betűinek száma 4 millió 100 ezer.

Az I. kötetben található a bibliai könyveket elválasztó 33 díszes belső oldal, a tükrön végigfutó díszel és dekoratív iniciáléval. Található még 775 dőlt betűvel szedett alcím is, mely után a szöveg mindig 28 pontos iniciáléval kezdődik. Minden oldalon élőfej látható. – Csak a páratlan oldalon (fent) lapszám, és (lent, jobbra) ívjelzés és a következő oldal kezdő szava vagy szótagja van elhelyezve. Ez utóbbi a páros oldalon is látható.

II. kötet (Újszövetség). A második kötet 1024 oldalas.⁴ Ebben a kötetben 81300 ciceró sor van (2 602 000 „n”). A petit sorok száma 3950 (178 000 „n”). A főszövegen kívül a széljegyzet (marginális) sorainak száma: 38 500 (462 000 „n”).

A második kötet betűinek száma 3 millió 250 ezer.

A második kötetben is van – az önálló részeket elválasztó – fejezetkezdő oldal díszes rajzzal és rajzos iniciáléval. Ez utóbbiból sok van: 48. – Az alcímek után levő 28 pontos iniciálék száma 508.

A teljes, 2427 (szedett) oldalas Biblia összesen 7 millió 350 ezer betűt tartalmaz. (Kükedi József is erre az eredményre jutott: „durván 7 millió „n”). A 2427 oldalban van 81 nagyméretű, díszes és 1283 egyszerű, 28 pontos iniciálé, valamint több mint száz címsor és 2425 élőfej. A Bibliához tartozik még egy melléklet – 22×35 cm-es szedés-tükrön elhelyezett táblázat – Jézus Krisztus „családfájáról”.

A Biblia fordítása az 1570-es évek második felében kezdődött, és 1586-ra lényegében elkészült. Ezután Károlyi még három éven át dolgozott rajta, hogy nyomdába adható legyen: lapszéli jegyzeteket írt hozzá, a fordítók kézírását át kellett íratnia, másoltatni, hogy a szedőknek az olvasásuk ne okozzon nehézséget, majd a másolás hibáit javította, végül a *summákat* is megírta hozzá.

Így a végleges szöveg 1589. február elejére készen lett. (Közben folyt a megfelelő nyomda [és nyomdász] felkutatása, kiválasztása és a szükséges felszerelés beszerzése.)

A Vizsolyi Biblia nyomtató formájának elkészítése ma sem lenne „rutinmunka”. Hát még akkor? Ebben a korban óriási feladat volt a Biblia kiszedése, kinyomtatása. Jó választás volt Mantskovit Bálint. A volt Bornemisza-nyomda munkásai Mantskovit vezetésével olyan tapasztalattal – és szaktudással – rendelkeztek (ezt bizonyítja a *Prédikációk...* szedése, kinyomtatása is), mely biztossá tette a sikert.

A nehézséget kezdjük azzal, hogy mind a kézirat, mind a szerzői korrektúra nyomdába juttatása hallatlanul nehéz volt. Ugyanis Károlyi Gáspár Göncön lakott, Vizsolytól mintegy nyolc kilométerre. (Ez csak ma tűnik csekély távolságnak!) Tehát nem volt napi kapcsolata a nyomdával. A kéziratok és a korrektúrák oda-vissza küldése küldöncök útján történt.

A fellelt négy oldal kézirat választ adott arra a korábban sokszor feltett kérdésre, hogyan tudtak a szedők gyorsan dolgozni, hogyan lehetett másfél év alatt e hatalmas munkát elvégezni. Kiderült, hogy a nyomdászok jól olvasható kéziratból szedtek, mert a fordítók kéziratait nagy gyakorlattal rendelkező kalligráfusok, másolók (a kéziratok tanúsága szerint legalább hárman) átírták, s így a letisztázott kézirat a nyomdában már nem okozott gondot.⁵ – Csak Károlyi által utólag beírtak jelenthettek némi nehézséget.

Korábban kérdéses volt, külön szedték-e a főszöveget, a széljegyzetet, a címekeket, a petit részeket, készültek-e hasábok, és hogyan történt a tördés. A megtalált kéziratok mindezekre a kérdésekre egyértelmű választ adnak. Elég egybevetnünk a 49. kéziratoldalt a kinyomtatott Biblia – számmal el nem látott – 62/b oldalával (*1/a* és *1/b ábra*), s megállapíthatjuk, hogy a kettő megegyezik. Tehát a szedők szinte betördelt kéziratot kaptak, melyeknek szövege megközelítőleg egy

⁴ Ez a kötet sem oldalszámot. 512 szedett (és számozott) lapot tartalmaz. Az első kötethez képest is nagyon sok a lapszámhiba, azonban a végső számot csak a második részben a 2. lapszám hiánya okozza. Így annak 234 lapszámából egyet (2 oldalt) le kell vonnunk.

⁵ Kükedi tanulmányában Mantskovit – a helyesírási hibák miatti – mentegődjése kapcsán megjegyzi, hogy a „most megismert két kalligrafáló-kéziratmásolón kívül több is lehetett. (...) Az sem kizárt, hogy pl. a Biblia szedésének első részében közvetlenül a fordítók vegyes kézírású kéziratanyagát kellett a nyomdának használnia, és csak később tértek át, sok nyomdai korrektúra és félreolvasás után, másolók alkalmazására. – (Nem hagy békén egy gondolat. Többször felmerült a kérdés: miért tartott az első kötet elkészítése egy évig, a második [igaz, valamelyest kisebb terjedelmű] meg fele annyi ideig. E cikkben is szó van róla. Gulyás Pál a próbaszedéssel [és annak következményeivel] magyarázza ezt. Nem lehet, hogy csak az Újszövetség kéziratait kalligrafálták, éppen az Ószövetség ilyen gondjai-bajai miatt, és ezért van a nagy időbeli különbség? – T. Gy.) – Nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy amikor a Biblia végének nyomdai kéziratát készítették, már folyt a szedés-nyomás, így egyidejűleg kellett Károlyiéknek kéziratkészítéssel és korrektúrázással foglalkozniuk (egyéb elfoglaltságuk mellett).”

1/a ábra

1/b ábra

nyomatott oldalt tett ki (függetlenül attól, hogy a kézirat egyhasábos volt, a nyomtatott meg kettő), benne az élőfej, a széljegyzet, a cím (a kiemelt iniciálé), s minden, ami az oldal szedéséhez és tördeléséhez kellett.

A 49. oldalon – a cím fölött – egy vonás látható. Ez vagy a kéziratnak szedésre történő előkészítőtől vagy a szedőtől származik.

A 71. lapszámmal jelzett kéziratoldal arra is rávilágít, hogy a szedés tervszerűen történt. Ott ugyanis a nyomdásztól származó kézirat-kiszámítás nyomai látható. Például a kilences szám arra utal, hogy Károlyi petitből szedendő szövege (a címmel együtt) kilenc (ciceróból szedett) sort ad majd ki, de tévedett két sort, csak hét sor helyett töltötte ki – (2/a és 2/b ábra). Azért volt fontos, hogy a főszöveg kétszer 41 sora meglegyen, mert a következő oldal – egy másik szedő által szedett – kéziratával, illetőleg szedésével csak így érhető össze. Ez annál is inkább fontos volt, mert naponta hat oldal megkorrigált, teljesen nyomásra kész oldalt kellett a nyomóknak átadni.

Természetesen nem arról van szó, hogy csupán a következő napi hat oldal volt munkában. Több-napi munka készült folyamatosan, talán éppen annyi, amennyit a betűkészlet megengedett. Éppen ezért volt nagy jelentősége a kézirat pontos kiszámításának, mert a nagyobb tévedést már nehezen lehetett helyrehozni. És ez nem is mindig sikerült. Ezért aztán van, amikor három sor is kilóg

a tükörből (Szent Lukács: 50. oldal), vagy látható olyan „megnyomorított” oldal, mint amilyen az Újszövetség 181. oldala. – Tehát a tipográfiai terv, elgondolás jó volt, de a kivitelezés döccenői elég sok helyen láthatók. Mindez azért, mert a nyomda szegény volt: éppen annyi betűkészlettel rendelkezett, amellyel a leggazdaságosabb módon lehetett a Bibliát előállítani. Egy gazdag nyomda (Nyugaton ekkor már több is volt) előbb kiszedette volna (akár száz kéziratoldal) főszövegét hasábszába, ugyanúgy a petit és a marginális szöveget is, és a szakkorrektor olvasása után egy szedő folyamatosan tördelte volna be az oldalakat, és akkor tipográfiailag tökéletes lett volna. A szegényes felszerelés mindezt nem tette lehetővé. Ennek ellenére ebből a szerény nyomdából – kiváló munkaszervezéssel – kihozták a maximumot!

A négy kéziratoldal arra is rávilágít, hogy a szedők meglehetősen szabad kezet kaptak a szedéskor: például egyes rövidítéseket – a sor legjobb, leggyorsabb kizárhatósága érdekében – feloldottak, másokat meg (a kézirattal ellentétben) rövidítve szedtek.

A fellelt kéziratok arra is választ adnak, hány szedő dolgozott: szinte bizonyíthatóan négy. Miután az egyes kéziratoldal betűszáma csak megközelítőleg volt azonos a nyomtatottal, egyik szedő végig kiszedte kéziratának minden sorát (de miután a szöveg átfutó volt), az tördelte be az oldalt, akinek szedett szövege az adott oldalból több volt. Így tehát nem volt munkamegosztás,

2/a ábra

2/b ábra

mindenki mindent szedett: főszöveget, széljegyzetet, petitet, címekeket – és egyben tördelt is.

A kutatók úgy számoltak, hogy a szedők napi 15-16 órát dolgoztak. 1814-ből van pontos adatom: „A munkát kezdik mindnyájan – télen, nyáron egyformán – reggel ötkor, s folytatják déli 12-ig, délután egy órától este 7-ig.” Vagyis 14 (ténylegesen – az ebédidő miatt – 13) óra volt a munkaidő. – Úgy vélem, hasonló lehetett Mantskovit nyomdájában is a munkaidő.

A kutatók a Biblia kapcsán mindig az óránkénti kétezres szedési átlagról szólnak. Véleményem szerint ez gépies számláláson alapszik, mely a kéziszedői szakma nem kellő ismeretéből fakad. Ilyen átlagteljesítmény – 15 órán át és folyamatosan – fizikailag lehetetlen. Hogy mennyire túlzás ez, elég, ha a lapszéli jegyzetek (*petit kurzív*) – négy ciceró szélességű! – szedésére gondolunk. Ennél a munkánál nem szabad gépiesen számolnunk! Ez olyan egyedi – összetett, bonyolult – szedési feladat volt, melyre talán még a 72 oldalas kiadvány, *A kéziszedés normaszámításának gyakorlati alkalmazása* (Könnnyű-

ipari Kiadó, 1954) sem tudott volna biztos fogódzót adni.

A Biblia reprint kiadása mellékletében a tipográfus jegyzetében ezt olvashatjuk: „Három-négy szedőnek naponta tízezer betűnyi szedést kellett előállítania a mintegy négyszázötven napon.” A valóságban 17 400 betűt tartalmazó hat oldalt kellett munkanaponként előállítani négy szedőnek. – Ha gépiesen (és a tévesen vett kétezres teljesítménnyel) számolunk, a négy szedő másfél év alatt 46 millió betűt is képes lett volna ki-szedni! Persze csak úgy, ha ennyi betű (és feltöltött szekrény) állt volna rendelkezésükre. Ahhoz, hogy egy szedő naponta bármilyen mennyiségű szedést elő tudjon állítani, ahhoz előzőleg ugyanennek a szedőnek – a már kinyomott formából – ugyanennyit vissza kellett osztania!⁶

Egy 1865-ben, a „számolószedők”⁷ sanyarú sorsáról írott cikkben (*Gutenberg*, 22. sz.) a sok kizárás miatt óránkénti 1250 n-es szedésről olvashatunk, anélkül meg (elvileg) 1600 n-nel számolttal. A visszaosztás egy órára eső betűszámáról ma már nehéz biztos adatot mondani.

6 A szekrényekbe történő osztás mindig annak a szedőnek a feladata volt, aki abból a szekrényből később szedni fog. (Hasonlattal élve: az ejtőernyős is mindig maga hajtja össze az ernyőjét.) A szedő jelentős kárt szenvedett volna, ha más szedő felületesen osztott szekrényből szed.

7 A nagyüzemi nyomdaipar legembertelenebb (és egyben önkiszákmányoló) bérezési formája: a kéziszedőket a szedett betű mennyisége alapján fizették – *osztás nélkül!* Ugyanis a betűszekrényeket előzőleg a szedőnek kellett osztással feltölteni. A számolási alapegysége *ezer n* volt. A kéziszedő munkabérént aszerint kapta, amennyi egységet tudott szedni. Az egységekre jutó bér változhatott, mert figyelembe vették a betűfajta nagyságát és a szedés nehézségét.

Már csak azért sem, mert ez is nagyban függött az osztandó betű fokozatától. – Az említett cikkben tízórás munkaidőről van szó, de csak nyolcórás munkaidőre kapott bért a kéziszedő, mert előzőleg két órán át kötelezően osztania kellett. Azt viszont kötve hiszem, hogy kétórai osztás betűmennyiségével nyolc órán át szedni tudtak!

Végül: bármennyit is szedtek a kéziszedők Mantskovit nyomdájában, abból le kell vonni az osztásra fordított időt, és ez önmagában is valószerűtlenné teszi a kétezres számolást.

A megtalált négyoldalnyi kézirat a helyesírásra vonatkozóan is érdekes és értékes információt ad. Ekkor a még nem egységes, forrásban, alakuloban levő írásbeliségünk ellenére valamelyes egységet kívántak a Biblia szedésénél. A kinyomtatott szöveg és kézirat írásmódja (helyesírása) eltérő. Minden bizonnyal Mantskovit utasítására térhettek el a szedők, a Bornemisza–Mantskovit nyomda gyakorlatához igazítva azt. Azért ahhoz képest is jelentős eltérés látható, elsősorban a mellékjeles betűknél: az 1584-ben nyomtatott *Bornemisza Péter Prédikációiban* 27 különféle mellékjeles betű van, a Vizsolyi Bibliában 18.

Mint ismeretes, a lengyel származású Mantskovit Bálint volt a nyomda irányítója. Minden bizonnyal ő tervezte meg a Bibliát. Ezt azonban a főúri támogatóival egyeztetnie kellett. Volt-e próbaszedés? Minden bizonnyal volt. Találtak egy töredéket, egy tömörebb szedésű nyomatot a Vizsolyi Bibliából, és volt, aki azt feltételezte, hogy ez Mantskovit által készített második kiadásából való, melyet nem fejezett be. Sokkal hihetőbb Gulyás Pál vélekedése: „Ez a tömörebb szedés volt az eredeti, de ez Károlinak vagy pártfogóknak nem nyervén meg volt a tetszést, makuláltatott [eldobásra került], s újra szedték az egészet. Ez mindenesetre megmagyarázná, hogy miért tartott az első rész kinyomtatása közel kétannyi ideig, mint a második és harmadik részé.” – Így tehát bizonyosra vehetjük, hogy 1589 februárjában a Biblia próbaszedéssel indult.

Avégső terv megvalósítása korának egyik legszebb könyvét eredményezte: jól választott – könnyen olvasható – betűtípus, betűnagyság, a díszítmények, melyek a mondanivaló tagolását, könnyebb megértését kitűnően elősegítették. Bár sietve készítették a könyvet, de ez a tipográfiai megformáláson alig látszik. (A tipográfusok más szemmel nézik, mint az átlagolvasók.) Annál inkább a nagyon sok sajtóhibán, melyek miatt Mantskovit igencsak mentegődzött.

Mantskovit munkaidejét a tipográfiai tervek kidolgozása (és annak folyamatos betartatása), Károlyival történő folyamatos kapcsolattartása, a kéziratoldalak kiszámítása, szedésre-tördelésre való előkészítése, a helyesírási egység biztosítása, a szedési, osztási, nyomtatási folyamatok szervezése, összehangolása és irányítása, a házikorrektúra végzése, a szerzői korrektúrák végrehajtatása, a nyomtatás folyamatosságának biztosítása, a szükséges anyagokról történő mindennapi gondoskodás túlzottan kitölthette munkaidejét. Minden bizonnyal időben és szellemiekben ő volt a legtöbb munkát végző nyomdász.

Magyar nyelvet jól beszélő korrektor valószínűleg nem volt. Bizonyára Mantskovit Bálint volt a korrektor is, aki arra törekedett, „hogy a szent Bibliának könyvei mentől szépben, tisztábban és minden fogyatkozás nélkül az én kezem által kiadatának (...) mindazonáltal nem kétlem, hogy (akaratom és igyekezetem ellen a korrigálásban való serény vigyázásomra is), néhol-néhol eshettek vétek a nyomtatásban.” Bocsánatkérésében arra hivatkozik, „hogy idegen nemzet vagyok”, és a kieltést nem tudta jól megjegyezni. – A szerzői korrektúrát – tudjuk – Károlyi Gáspár végezte Göncön.

A 16. századi nyomdászaink mai tudásunk és nyomdai ismereteink birtokában is büszkék lehetünk. Amikor kedvtelve forgatjuk a Vizsolyi Bibliát, ne feledjük azt a zaklatott kort, amelyben született. Így talán még kisebb hibáit, következetlenségeit is jobban elnézzük. Ennek az írásnak elején olvashattunk a Vizsolyi Bibliának a nyelvünk fejlődésére gyakorolt hatásáról és szövegezési hibáiról, de ez érvényes tipográfiai megformálására is: „Hagyománykép szállott a későbbi nemzedékekre, a *tisztelet és kegyelet a bibliának még hibái iránt is.*”

Végül még egy gondolat: Nemzeti büszkeségünk e tárgya, ez a Biblia egy néhány száz lelkes jobbágfaluban készült – a hit és a lelkesedés segítette a világra egy közepesnek is alig mondható nyomdában. – 1576-ban Antwerpenben Plantin nyomdásznak 16 (más kutatók szerint 22) nyomtató prése volt, Vizsolyban meg négy. 1565-ben Plantinnak 18 szedője, 21 nyomója, két betűöntője, három segédmunkása volt, Vizsolyban négy szedő, (talán) nyolc nyomó és a művezető, Mantskovit. Plantinnak több korrektora volt, külön szobával, szakkönyvekkel ellátva – itt meg a szegény lengyel anyanyelvű Mantskovit birkózott a magyar szöveggel. – De mi éppen olyan büszkék vagyunk a Vizsolyi Bibliára, mint ők a poliglott Bibliára.